

Райымбаев Ч.К., Азизбекова А.Ж.

СОЦИАЛДЫК ӨНҮГҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Райымбаев Ч.К., Азизбекова А.Ж.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОНЯТИЯ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Ch.K. Raiymbaev, A. Zh. Azizbekova

THEORETICAL CONCEPTS OF SOCIAL DEVELOPMENT

УДК: 316.42/32 (470)

Бул илимий макалада социалдык чөйрөдөгү өнүгүүнүн жалпы түшүнүктөрүнө теориялык жактан изилдөөлөр жүргүзүлүп, ага карата болгон жеке автордук көз караштар камтылды.

Негизги сөздөр: социалдык чөйрө, соода-сатык, камсыздандыруу, пенсия, чыгым, калктар.

В этой статье в теоретическом плане рассмотрены общие понятия развития социальной сферы, а также даются научные рекомендации и предложения автора.

Ключевые слова: социальная сфера, купля-продажа, страхование, пенсия, убыток, население.

The article touches upon general conception of the development of social sphere in the theoretical plane and it was given scientific advice and statements of the author.

Key words: in the social sphere, sale, insurance, pensions, losses of the population.

«Социалдык тармак» же «Социалдык инфраструктура» – бул калктын материалдык жана маданий-тиричилик жашоо шарттарын белгилүү бир аймактарда камсыздоочу, ишкана-мекемелердин комплекси. Башкача айтканда, турак-жай, илим жана искусство, жалпы жана профессионалдык билим берүү, саламаттыкты сактоо жана социалдык камсыздоо мекемелерин, соода-сатык жана коммуналдык чарба ишканаларды, спорттук-ден-соолукту оңдоочу жайларды, пассажир транспортторун түшүнөбүз.

Мурдатан калыптанып калгандай, социалдык чөйрөнү өндүрүштүк эмес тармактардын катарында карап келебиз. Ошого байланыштуу, социалдык чөйрөнү эки тармактыкка бөлүп карашат:

1. Коомдун жалпы коллективдүү талаптарын канааттандыруучу тейлөө тармагы;

2. Калктын социалдык жана маданий-тиричилик, турак-жай-коммуналдык чарба, турмуш-тиричилик тейлөө, билим берүү, маданият жана искусство, пассажир транспорту жана байланыш, саламаттыкты сактоо, дене-тарбия жана социалдык камсыздоо талаптарын канааттандыруучу тейлөө тармагы.

Материалдык өндүрүш чөйрөсүнөн айырмаланып, өндүрүштүк эмес чөйрө бардык төмөндөгү ишмердүүлүктүн түрлөрүн өз ичине камтыйт:

1. турак-жай-коммуналдык чарбасы;
2. калкты турмуш тиричилик жактан камсыздоонун өндүрүштүк эмес түрлөрү;
3. саламаттыкты сактоо, дене-тарбия жана маданият жана социалдык камсыздоо;
4. билим берүү;

5. маданият жана искусство;
6. илим жана илимди тейлөө;
7. камсыздандыруу, пенсиялык камсыздоо;
8. башкаруу;
9. коомдук уюмдар.

Заманбап социалдык-экономикалык адабияттарда «социалдык чөйрө» деген категорияны өндүрүштүк эмес чөйрө деп аталып келген түшүнүктөн арылтып, илимий терминдердин катарына кошуп карап келишүүдө. Ошого карабастан бүгүнкү күндө социалдык чөйрөнүн айрым тармактарын, экономикалык ишмердүүлүктүн түрү катары кароого мүмкүн болбой келет.

Социалдык чөйрөнү эки негизги багытта ачып кароого болот. Биринчиси коомдук мамилелердин системасы аркылуу, экинчиси адамдардын экономика, жаратылыш менен болгон өз-ара аракеттери аркылуу.

Социалдык чөйрө, экономиканын бир категориясы катары, адамдардын социалдык жана духовный талаптарын канааттандыруу боюнча, экономикалык мамилелердин бир тармагы. Ал эми социалдык инфраструктура социалдык мейкиндикти уюштуруунун элементи катары кызмат кылат.

Социалдык чөйрө жөнүндөгү мындай ой-толгоолор, анын төмөндөгүдөй орчундуу функцияларын аныктоого жол ачат:

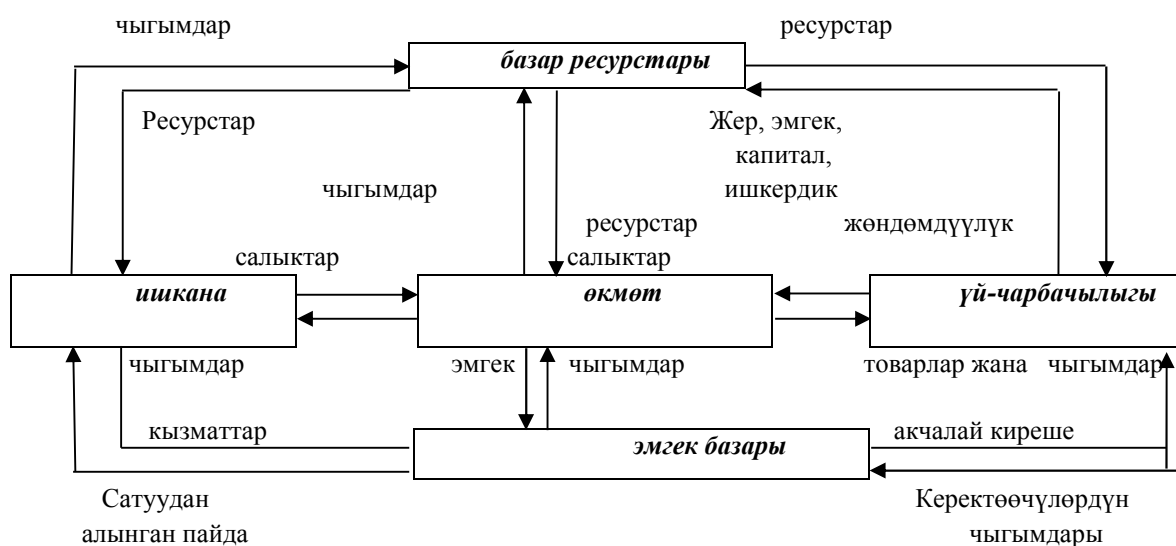
1. өздүк социалдык функция (адамзат коомун өнүктүрүү жана колдоо функциясы);
2. экономикалык функция (бул чөйрөнүн рамкасында, турмуштук каражаттарды бөлүштүрүү жана керектөө жүрөт);
3. социалдаштырылган функция (коом жана жеке адамдын өз-ара аракеттерин, тарыхый үрп-адат, каада-салт, тажрыйбаларын чагылдырган социалдык мейкиндик);
4. коммуникативдик функция (коом менен жеке адамдын өз-ара аракеттенүү процессинде, энергия жана маалымат алмашуу жүргөн талаа);
5. гумандуулук функциясы (социалдык чөйрө, адамдардын сапаттуу турмушун, жакшы жашоосун камсыздайт);
6. тарбиялык функция (социалдык чөйрө, индивиддин коомдогу мүнөзүн аныктайт.);
7. гедонистикалык функция (социалдык чөйрөнүн болушу, гармоникалык орду же социалдык мейкиндиктин балансынын чар жайыттуулугу, белгилүү бир шартта калктын турмуш-шарттарын канааттандыруу көрсөткүчү менен түшүндүрүлөт).

Жогоруда келтирилген функциялардын ичинен бизди көбүрөөк кызыктырганы бул экономикалык функция. Бул функциянын аткарылышында, бардыгынан мурда негизги фонддорду пайдаланууда экономикалык көйгөйлөр жаралат. Андан сырткары социалдык чөйрөдө эмгектенген жумушчулардын айлык акылары дагы, (кылган эмгеги объективдүү бааланбаса) экономикалык көйгөйлөрдүн катарын толуктайт.

Чындыгында социалдык-маданий чөйрөнүн объектилери өздөрүнүн функцияларын аткарууда көптөгөн финансылык, банктык, кредиттик жана

башка түзүмдөр менен тыгыз байланышканы дагы экономикалык көйгөйлөр катары каралат.

Мындан ары дагы социалдык чөйрөдөгү пайда болуучу экономикалык көйгөйлөрдүн тизмегин улантууга болот. Эң башкысы социалдык чөйрөнүн өндүргөн продукциялары базар шартында сатылат жана сатылып алынат. Бул деген сөз өндүрүлгөн товардын же көрсөтүлгөн кызматтын өз баасы бар дегенди түшүндүрөт. Социалдык чөйрөнүн берген продукциялары, ресурстардын, продуктулардын жана кирешенин айлануусунда тейлөө кызматы катары иштейт (1- чийме).

1-чийме. Ресурстардын, продуктулардын жана кирешенин айлануусу.

Бул чиймеде социалдык чөйрөнүн кызматтары, ресурстардын, продуктулардын жана кирешенин айлануусунда, товар катары кызмат кылат жана керектөө наркы бар.

Тейлөө кызматтарынын керектөө наркы алардын сапаттык мүнөздөмөлөрү жана пайдалуулугу менен аныкталат. Ал эми тейлөө кызматынын наркы, тейлөө кызматына кеткен чыгымдар менен түшүүчү пайдадан турат.

Ошентип социалдык чөйрөнүн көрсөткөн кызматтары деле өндүрүштүк чөйрөдөгү өндүрүлгөн товарлардын керектөө наркына айланганы (Т-А) жана тескерисинче керектөө наркынын товарга (А-Т) айланганы сыяктуу, касиеттерге ээ.

Структуралык-функционалдык көз карашта алып караганда, социалдык чөйрөнүн курамы төмөндөгүдөй көрүнүштө болушу мүмкүн:

- Социалдык инфраструктура – негизги фонддун пассив бөлүгү;
- Социалдык чөйрөнүн тармактарындагы ишканалардын, мекеме-уюмдардын жыйындысы;
- Социалдык чөйрөнүн өндүргөн продукциялары;
- Социалдык чөйрөнү башкаруу институттары жана органдары;

- Калктын социалдык абалын жөнгө салуучу механизмдер жана нормативдик базалар.

Ал эми социалдык чөйрөнүн негизги өзгөчөлөнгөн жактары болуп төмөндөгүлөр саналат:

1. Ачык өндүрүштүк мүнөзгө ээ эмес татаал түзүмгө ээ. Бир эле убакта көп сандагы жумушчу армияны өз ичине камтыган өндүрүштүк чөйрө катары жана коомдун бардык мүчөлөрү үчүн керектөө чөйрөсү катары кызмат кылат;
2. Өндүрүп чыгарган продукциялардын мүнөзү боюнча материалдык гана эмес заттык формага да ээ;
3. Өндүрүш процессинде жумушчу күчү, эмгек процессинин элементи катары материалдык өндүрүш чөйрөсүнө караганда бир канча чоңураак ролду ойнойт;
4. Обработка кылынуучу материалдык предмет болуп адамдын өзү саналат (пациент, маалымат кабыл алуучу же угуучу ж.б.), башкача айтканда «адамдарды адамдар аркылуу обработкалоо»;
5. Социалдык чөйрөдөгү тейлөө кызматтарын өндүрүүнүн жана керектөөнүн (бардык тармактар үчүн эмес) чексиздиги;
6. Социалдык чөйрөдөгү көрсөтүлгөн кызматтар, коомдун духовный жактан кайра жаралуусуна,

жалпы эле социалдык прогресске байланышкан өзгөчөлүккө ээ;

7. Социалдык чөйрө, бош убакытты үнөмдүү жана туура пайдаланууга түздөн-түз таасирин тийгизет. Кызмат көрсөтүүчүлөрдүн иш убактысы менен керектөөчүлөрдүн убактысы дал келет.

Социалдык чөйрөнүн методологиялык жактары, «социалдык коргоо» түшүнүгү менен байланышкан. Ал өнүккөн базар-экономикалык шартында бири-бирин толуктап туруучу эки бөлүктөн турат:

1. Биринчи бөлүк – бул эмгекке жарамдуулук чыгымдарынын негизги түрлөрүн компенсациялоочу, акча пособияларынын системасы;

2. Экинчи бөлүк – бул (медициналык, социалдык жана профессионалдык) реабилитациялоонун ар түрдүү формалары, эмгекке жайгаштыруу боюнча кызматтар, үй-бүлөөлөргө көрсөтүлүүчү социалдык кызматтар, кары картандарга көргөзүлүүчү тейлөө кызматтары жана башка кызматтардын комплекси.

Социалдык коргоо, каржылоо булактары боюнча, социалдык камсыздандыруу жана социалдык жардам болуп бөлүнөт.

Социалдык коргоо, экономикалык категория катарында бөлүштүрүүчү мамилелердин системасынан турат. Бул процессте улуттук кирешенин эсебинен коомдук фонддун акча каражаттары түзүлөт жана пайдаланылат.

Социалдык коргоонун уюштуруучулук-укуктук формалары болуп, негизинен салыктын эсебинен каржылануучу, социалдык камсыздандыруу жана социалдык камсыздоонун улуттук системасы эсептелинет.

Бүгүнкү күндө негизинен социалдык камсыздандыруунун эки түрү өнүгүүдө:

1. мамлекеттик;

2. мамлекеттик эмес (милдеттүү жана өз каалоосу менен камсыздандыруу).

Мамлекеттик социалдык камсыздандырууга, пенсиялык камсыздоо, милдеттүү медициналык камсыздандыруу, жумушсуздарга мамлекеттик социалдык камсыздандыруу боюнча пособияларды төлөө жана башка Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана нормативдик актылары аркылуу жөнгө салынуучу социалдык камсыздандыруунун түрлөрү кирет.

Социалдык чөйрөнүн негизги принциптери болуп төмөндөгүлөр саналат:

1. Бул калкты социалдык жактан коргоо системасынын, ишкана-мекемелердин экономикалык ишмердүүлүгүнүн усулдары жана формалары жөнүндөгү, илимий жактан тастыкталган, турмуштук текшерүүдөн өткөн жоболору;

2. Адамзатты эң жогорку баалуулук катары таанып билген гумандуулук принциби. Азыркы шартта адамдардын социалдык-экономикалык абалы, социалдык багыттагы аткарылуучу жумуштардын негизги максаты;

3. Социалдык адилеттүүлүк принциби. Социалдык-экономикалык адилеттүүлүк дегенде, бардыгы-

нан мурда эмгектин адилеттүү наркы, кичи өндүрүүчүлөрдүн адилеттүү кирешелери, минималдык айлык акыны орточого жакындаштыруу, мамлекеттик менчиктеги ишканалардын жетекчилеринин алган айлык акыларынын өз жумушчуларынын айлык акыларынан кескин жогору болушуна тыюу салуу, бюджет чөйрөсүндөгү кыматкерлердин айлык акыларын, элчарбасынын башка тармактарына теңдештирүү сыяктуу иш-аракеттерди түшүнүүгө болот. Социалдык адилеттүүлүк принциби, алмашуу адилеттүүлүгү жана бөлүштүрүү адилеттүүлүгү болуп, эки формада ишке ашырылат;

4. Коомдук манилүүлүк принциби. Бул принциптин негизинде, коомдогу коргоого алынган калктын катмары так аныкталышы керек. Бул принциптин бузулушу, эмгек мотивациясынын төмөндөшүнө жана жумушсуздардын армиясынын өсүшүнө алып келет. Бул принципти ишке ашыруу катарында даректүү социалдык-экономикалык берилген жардамдарды айтууга болот.

5. Экономикалык натыйжалуулук принциби. Бул принцип, социалдык багыттагы жумуштар үчүн бөлүнгөн каржылоонун көлөмү жана аткарылган жумуштардын ортосундагы катышты чагылдырат. Социалдык чөйрөнү каржылоого бөлүнгөн каражат, бардык макроэкономикалык көрсөткүчтөр (ИДП, айлык акынын фонду, калктын кирешелери ж.б.) менен дал келиш керек. Социалдык керектөөлөргө жумшалган каржынын оптималдык чоңдуктан өтүп кетиши, коомдук өндүрүштүн натыйжалуулугун төмөндөтүүгө алып келет. Андан сырткары экономикалык натыйжалуулук принциби, социалдык төлөмдөр менен эмгек акынын оптималдуу катышынан турат;

6. Калкты социалдык жактан коргоодогу, мамлекеттик башталыштын приоритеттүү принциби. Бул принцип, объективдүү бир себептерден улам өз алдынча жашоо-шартын камсыздай албаган калктын катмарын, мамлекет өз мойнуна алуусун түшүндүрөт;

7. Жергиликтүү башкаруу органдарынын экономикалык өз алдынчалуулук принциби. Социалдык пособиялар жана башка төлөмдөр минималдык өлчөмдө мамлекет тарабынан республикалык деңгээлде камсыздальышы шарт. Калган төлөмдөр жергиликтүү бюджеттин эсебинен жана социалдык камсыздандыруунун жергиликтүү фонддорунан жүргүзүлөт. Анткени өзүн-өзү камсыздоодо жана аймактык экономиканы өнүктүрүүдө, аймактын калкынын жана жетекчилигинин кызыкчылыгы болгону туура;

Жогоруда келтирилген принциптер, мамлекеттин бардык деңгээлдерин чагылдырган калкты социалдык жактан камсыздоого негизделген. Бул принциптер өндүрүш чөйрөсү менен керектөө чөйрөсүнүн ортосундагы оптималдуу катыштын пропорциясын сактоого багытталган. Бул принциптердин негизинде калкты социалдык жактан камсыздоонун механизмдери иштейт.

Социалдык тармактын экономикасынын, өз чөйрөсүндөгү (турак-жай-коммуналдык чарбасы, саламаттыкты сактоо, билим берүү, маданият) көйгөйлөрдү изилдейт. Бүгүнкү күндө, мурдагы толугу менен мамлекеттин менчиги болгон бардык тармактар, жеке менчик формасында, акционердик коом түрүндө же башка формаларда иш алып барышууда. Ал эми социалдык тармактын билим берүү, саламаттыкты сактоо, маданият, искусство чөйрөлөрүндө, мамлекет тарабынан каржылоо үлүшү жогорку деңгээлде сакталып калган. Социалдык чөйрөнүн экономикасы, негизги фондго, тармактардын түзүмүн иштеп чыгууга, стратегиялык жаңыланууга, инвестицияларды пайдалануу багыттарына жана анын өлчөмдөрүнө байланышкан маселелерди карайт.

Социалдык чөйрөнүн базар экономикасын маалымдагы көрсөтүп жаткан кызматтары, негизинен чыгашалуу болуп келет. Ошондуктан алардын ишмердүүлүгүнүн негизги бөлүгү бюджет каражаттарынын эсебинен жабылууда. Социалдык чөйрөнүн негизги бөлүгүнүн бюджеттен каржыланышы, бул

совет доорунан калган пландуу экономикага байланыштуу. Бирок ошого карабастан социалдык чөйрөнүн айрым тармактары ошол мезгилде деле, тейлөө кызматтарын акчага көргөзүп, социалдык чөйрө объектилеринин бюджетин толтуруп келишкен.

Ошону менен эле катар, базар мамилелерине өтүү, жумушчу механизмдердин автоматтык түрдө ишке ашуусун камсыз кылат деген маанини түшүндүрбөйт. Ал үчүн белгилүү бир убакыттын өтүшү талап кылынат. Ага кошумча социалдык чөйрөнүн айрым тейлөө кызматтары, эч качан рынок механизмдерине айланып кетпейт. Анткени алардын орчундуу бөлүгү, гуманитардык мүнөзгө ээ. Мындай тейлөө кызматтарын, мамлекет өз бюджетинин эсебинен каржылоого туура келет.

Адабияттар:

1. Купуев П.К., «Население и социальная сфера». - Бишкек, 1997 г.
2. Саякбаева А.А. Социальная защита населения, теория, практика, проблемы и решения. - Бишкек, 2006 г.

Рецензент: д.э.н., профессор Купуев П.К.